

Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju: uvod

MARIJAN DOVIĆ

CENZURNE PRAKSE INTENZIVNO sooblikujejo družbo in komunikacijske procese v njej: vplivajo na avtorje, posrednike in bralce besedil, posebne odnose pa razvijajo tudi z ekonomijo, pravom, znanostjo in drugimi družbenimi sistemi. V novem veku se je cenzura postopoma izvila iz cerkvene domene in se vzpostavila kot osrednje orodje sekularnega državnega nadzora nad tiskano in javno govorjeno besedo. Med najzanimivejša poglavja njene zgodovine sodi obdobje dolgega 19. stoletja, porazsvetljski čas romantičnega nacionalizma in vzpona nacionalnih literarnih kultur, ko so se oblastni režimi v Evropi soočali z naraščajočim številom in močjo narodnih gibanj in zanje dovezitnih tiskanih medijev – novih časopisov, revij in knjig, ki so jih zastareli režimi preventivne cenzure vse težje obvladali. To obdobje je bilo prelomno tudi v Habsburški monarhiji: v tem času so se v kompleksnem soočanju s cenzuro oblikovale moderne nacionalne literarne kulture. Tudi v slovenskih deželah se je od začetne faze narodnega preroda s konca 18. stoletja dalje in zlasti po revolucionarnem letu 1848 hitro utrjevala literarna kultura, v kateri je imela ključno vlogo književnost. Slovenski literati – ne le književniki v strogem smislu, temveč vsi pišoči izobraženci, tudi uredniki, novinarji, založniki in kritiki – so se ves čas srečevali s cesarsko cenzuro kot s pomembno določnico svojega udejstvovanja.¹

S projektom »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« smo se odločili poseči na obsežno področje, ki je bilo doslej raziskano

¹ V zadnjih letih so nastale številne nove študije o cenzuri v Habsburški monarhiji in njenih posameznih deželah. Zlasti v nemškem govornem prostoru so se ob starejših raziskavah (Wiesner 1847; Fournier 1877; Marx 1959) pojavila nova dela, povezana s habsburško cenzuro (Clemens 2013; Bachleitner 2017; Amann idr. 2017; Judson 2018; Eisendle 2020), pomembna študija je bila opravljena tudi o cenzuri na Češkem (Wögerbauer idr. 2015).

razmeroma nesistematično, saj se je zgodovinarje (literarno, kulturno in splošno) cenzuriranja književnosti lotevalo parcialno, po posameznih področjih (časopisna cenzura, prepovedane knjige, knjižna ali gledališka predcenzura) ali v zvezi s posameznimi odmevnejšimi primeri (npr. razvpitimi posegi v besedilo Prešernove »Zdravljice«). Dragocene dosedanje vpogledе poskušamo nadgraditi s sistematično raziskavo zaokroženega obdobja, pri čemer problem cenzure in njenih učinkov zastavljamo celovito – vključno z identifikacijo in analizo novih, doslej neznanih primarnih virov, ter z vpenjanjem podrobnih študij primerov v širšo, sintetično sliko. Korak naprej od dosedanjih raziskav, ki so s terminom »cenzura« zaznamovale najrazličnejše postopke in probleme, v projektu napravimo z natančnejšo opredelitvijo cenzure in zlasti z doslednejšim razmejevanjem osrednjih področij, na katerih se je cenzura pojavljala, a na vsakem od teh področij z relativno specifičnimi pravnimi regulacijami in implementacijo: torej na področjih periodike, knjižnega založništva in gledališča.²

Raziskava je motivirana z izhodiščnima premisama o konstitutivnosti in prikritosti cenzurnih praks. *Konstitutivnost* cenzurnih praks je v tem, da temeljno definirajo diskurzivni pretok v družbi. Njihovo poznavanje je torej prvi pogoj za razumevanje danega zgodovinskega obdobja in njegovih kulturnih posebnosti. Kot drugod po Evropi je cenzura v svojih različnih institucionalnih oblikah tudi v Habsburški monarhiji odigrala ključno zgodovinsko vlogo pri regulaciji dostopa do tiskanih publikacij, s tem pa tudi do pretoka spoznanj, teorij in idej. *Prikritost* po drugi strani pomeni, da cenzurne prakse običajno puščajo le skope sledi, še več, rezultati uspešnih cenzurnih posegov (kot kažejo primer *Slavinje*, prezgodnji konec *Čbelice* ali zakulisje boja za *Novice*) ostajajo pretežno nevidni. Cenzura najbolje doseže svoje cilje tedaj, ko njenih dosežkov sploh ni videti, kar literarno in kulturno zgodovino postavlja pred zahtevne metodološke probleme: kdaj je neko odsotnost treba razumeti kot simptomatično odsotnost? Kaj vse potencialno »manjka« v prevladujoči sliki obravnavanega obdobja?

² Pionirji preučevanja cenzure pri nas so bili prešernoslovci, ki so se ukvarjali s (predmarčno) cenzuro tudi na podlagi temeljitih arhivskih raziskav (gl. npr. Kidrič 1938, Prijatelj 1907, Žigon 1926, Slodnjak 1949, Gspan 1967). O obujenem zanimanju za (literarno) cenzuro v zadnjih letih pričata poleg številnih člankov tudi dvojezična številka revije *Primerjalna književnost* na temo »Literatura in cenzura« (Dovič 2008) in zbornik *Cenzurirano* (Režek 2010), ki obravnava cenzuro na Slovenskem od 19. do začetka 21. stoletja.

Prostorsko in časovno raziskava nadaljuje tam, kjer se je sklenil projekt o prevedanih knjigah in cenzuri v 17. in 18. stoletju.³ Njen prostorski okvir predstavljajo slovenske dežele v Habsburški monarhiji (zlasti Kranjska, a tudi Koroška in Štajerska), pri čemer je dogajanje v slovenskem prostoru vpeto v širši kontekst imperialne cenzure, slovenske razmere pa so obravnavane primerjalno z drugimi literarnimi kulturami (nemškoavstrijsko, češko, hrvaško, madžarsko). Časovni okvir je »dolgo 19. stoletje«, torej obdobje 1789–1914, ki ga je tu in tam smiselno razširiti nazaj do leta 1780, v začetek vladavine Jožefa II., oziroma naprej v čas 1. svetovne vojne, ko se je v monarhiji uveljavil novi, zaostreni cenzurni red. Habsburško cenzuro v tem obdobju je mogoče na splošno ločiti na dva tipa: do marčne revolucije leta 1848 prevladuje *preventivna* (pred)cenzura, v drugi polovici obravnavanega obdobja pa *retroaktivna* (po)cenzura. Panoramski pogled na to dolgo obdobje (»longue durée«) torej razkriva dve zgodovinsko razmeroma zaokroženi fazi, ki ju skoraj simetrično razmejuje revolucionarno leto 1848.

V središče pozornosti raziskava postavlja cenzuro v ožjem smislu, tj. institucionalizirane oblike nadzora nad cirkulacijo besedil (v tiskani ali govornjeni obliki), katerih bistvena razsežnost je zmožnost sankcioniranja (udejanja jo represivni aparat države – cenzorji, tožilci, sodniki, policija in vojska). Takšna strožja opredelitev, ki jo zagovarja denimo Robert Darnton (2014), je načelno izhodišče, ki ne izključuje obravnave drugih omejitev, povezanih s cenzuro v širšem pomenu. Med njimi je na prvem mestu samocenzura kot neizogibni učinek vsakršnega cenzurnega režima. Poleg tega težko merljivega dejavnika je treba v obravnavo – v smislu razširjene perspektive, kakršno predlaga denimo »nova teorija cenzure«⁴ – včasih pritegniti tudi druge dejavnike: posredne

³ Projekt je na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU vodil Luka Vidmar in njegove ključne rezultate predstavil v monografiji devetih soavtorjev *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe* (Vidmar 2020). Pomemben dosežek je bila tudi razstava v Narodni in univerzitetni knjižnici, dokumentirana v dvojezičnem katalogu *In vendar so jih brali / And Yet They Read Them* (Vidmar in Svolfšak 2018). Oba projekta povezuje angleška tematska številka »Habsburg Censorship and Literature in the Slovenian Lands« v reviji *Slavica TerGestina*, ki dolgo obdobje cenzure pod Habsburžani v enajstih člankih predstavi raziskovalcem, ki ne berejo slovensko (Dović in Vidmar 2021).

⁴ »New censorship theory« na sledi Foucaulta, Bourdieuja in Judith Butler zagovarja širši pogled: cenzure ne razume le kot delovanja represivnih institucij, temveč kot razpršen, vseprisoten pojav z množico cenzorskih akterjev – tudi neosebni in strukturnih (trg, kulturni kodi ipd.). Prim. Freshwater 2004 in Bunn 2015.

sankcije, delovanje trga, dostop do medijev objavljanja, diskriminacijo spolnih, etničnih in razrednih manjšin.⁵ V tem pogledu je seveda kljub zgodovinopisnemu poudarku (primarni viri, študije primerov) občasno treba poseči tudi na teoretsko in metodološko polje – zlasti ob problematiki opredelitve cenzure v ožjem in širšem pomenu.

Ključne probleme, obravnavane v projektu, je mogoče zajeti s sledečimi vprašanji: Kakšno je razmerje med pravno regulacijo in praktično implementacijo cenzorskih praks v slovenskih deželah v obdobjih 1789–1848 in 1848–1914/1918? Kako se je funkcija cenzure spreminjala s časom? Kako je potekal boj med cenzuro in liberalnim diskurzom, ki se je zavzemal za svobodo misli in tiska? Kako so se znašli intelektualci, ki jih je država angažirala v vlogo cenzorjev, a so kot pisatelji in znanstveniki obenem tudi sami ostajali potencialni predmet cenzure? Kako so cenzurne prakse vplivale na slovenski medijski (zlasti literarni) sistem in njegov razvoj? Kakšna je bila vloga cenzure pri razvoju (ali zatiranju) slovenskega narodnega gibanja? Pomembna so seveda tudi vprašanja, ki so bolj specifično vezana na razmerje med cenzuro in literaturo: S kakšnimi strategijami so se udeleženci literarnega sistema izogibali cenzuri? Kako se cenzura »bere« v literarnih delih najpomembnejših slovenskih pesnikov, pisateljev in dramatikov? Kako so cenzurne prakse vplivale na produkcijo, distribucijo in recepcijo slovenskega gledališča od Linharta do Cankarja? Kako se skozi dolgo 19. stoletje spreminjajo cenzurirani žanr in žanr cenzure?

Odgovore na vsa ta vprašanja je seveda mogoče iskati z novimi interpretacijami in sintezo dosedanjih raziskav, primerjalno analizo na podlagi izsledkov iz drugih (habsburških) dežel, pa tudi na podlagi novih raziskav arhivskih virov, ki še zdaleč niso izčrpani.⁶ Po svojih najboljših močeh jih podajajo poglavja v tej

⁵ Z razmerji med intimnostjo, cenzuro in spolom se ukvarja tematski sklop, ki sta ga nedavno uredili Katja Mihurko Poniž in Carmen Beatrice Duću (*Primerjalna književnost* 2023, št. 1).

⁶ Za raziskovanje cenzure so arhivi ključni vir: cenzorji so svoje delo praviloma dokumentirali z birokratsko pedantnostjo. Za obdobje preventivne cenzure (1789–1848) so med drugim relevantni Avstrijska narodna knjižnica (Österreichische Nationalbibliothek), Avstrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), zlasti Splošni upravni arhiv (Allgemeines Verwaltungsarchiv) in Hišni, dvorni in državni arhiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) na Dunaju. Allgemeines Verwaltungsarchiv (Inneres: Polizei) hrani tudi nekaj arhivskih pričevanj o Jerneju Kopitarju kot cenzorju slovenskih

monografiji. A preden se podamo v vznemirljivi in gosto tkani svet študij primerov, si za lažjo orientacijo privoščimo nekaj sintetičnih, panoramskih opažanj o srečevanjih med slovenskimi literati in cenzuro v dolgem devetnajstem stoletju.

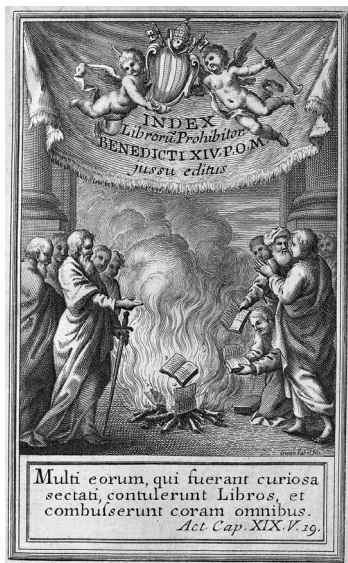
Sekularizacija in birokratizacija habsburške cenzure v terezijanski dobi

Cesarska cenzura je temeljno zaznamovala intelektualno in literarno življenje naših prednikov. Od izhajanja prvih slovenskih knjig do konca prve svetovne vojne so minila več kot tri stoletja, ko je pokrajino tiskane besede v slovenskih deželah, ki so jim vladali Habsburžani, pomagala krojiti cenzura v tej ali oni obliki – od indeksov prepovedanih knjig do bolj ali manj formaliziranih režimov nadzora. Če so bile po vsebinski plati sprva v žarišču verske teme, je s francosko revolucijo na dnevni red opazneje prišla politika; ob njej je bila ves čas prisotna tudi tretja velika domena cenzure – morala. V zgodnjem novem veku je bila ključni agent cenzure na današnjih slovenskih ozemljih katoliška Cerkev, saj se je konec koncev institucija cenzure razmahnila prav zaradi verskega razkola med katoliki in protestanti. Toda v drugi polovici 18. stoletja je sledil odločilen zasuk: cenzura se je sekularizirala in pristala v državnem okrilju.

Proces sekularizacije cenzure se je začel sredi 18. stoletja, v terezijanski dobi. Kot opozarja Bachleitner (2021: 60–61), se je njeno vsebinsko težišče od preganjanja herezije premaknilo k prosvetljevanju: sodobna država je zahtevala odgovorne in dobro obveščene državljane. Spremenila se je tudi organizacijska struktura: v drugi polovici 18. stoletja je začela delovati komisija za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Kommission*), ki je odločala o primernosti posameznih knjižnih naslovov. Hkrati se je v posameznih deželah postopoma vzpostavila mreža podrejenih knjižnorevizijskih uradov, ki so z Dunaja redno dobivali osvežena navodila za cenzuriranje in sezname prepovedanih knjig. To seveda ne pomeni, da je cerkev povsem izgubila nekdanji vpliv: Rim je še naprej proizvajal svoje indekse in jih skušal uveljaviti, duhovniki pa so pri

knjig. Za slovenski prostor je relevantno še gradivo deželnega zbora v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu (Kärntner Landesarchiv) ter ljubljanski viri v Arhivu Republike Slovenije, Rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice, Slovenskem gledališkem inštitutu ter Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

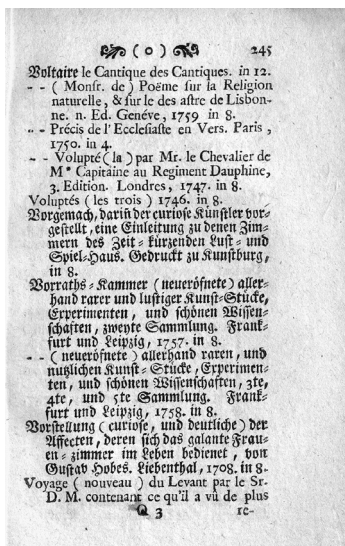
cenzuri ohranili pomembno besedo. Toda moč sankcioniranja je nepovratno prešla v državne roke. Omenjeni prehod dobro ilustrirata dve pomembni cenzorski publikaciji iz druge polovice 18. stoletja: cerkveni in državni indeks prepovedanih knjig.

Sliki 1 in 2. Frontispic za *Index librorum prohibitorum* papeža Benedikta XIV. iz leta 1758 prikazuje Efežane, ki v času delovanja sv. Pavla javno sežigajo knjige z vražami. Na strani 280 lahko še vedno najdemo Primoža Trubarja, edinega slovensko piščočega avtorja, ki se mu je že v 16. stoletju uspelo uvrstiti v prvo kategorijo prepovedanih – kar pomeni, da so bila prepovedana vsa njegova dela. NUK.

Rimski indeksi so sicer izhajali še globoko v 20. stoletje, a v resnici so že proti koncu 18. stoletja izgubljali nekdanjo moč. Eno od znamenj prenosa cenzurne pristojnosti na državo je nastanek cesarskega indeksa prepovedanih knjig, ki ga je leta 1754 na Dunaju začela izdajati Dvorna komisija za knjižno cenzuro in je bil v poznejših izdajah naslovljen kot *Catalogus librorum a Commissione aulica prohibitorum*. Ta indeks, ki so ga redno osveževali z novimi izdajami in dopolnilnimi zvezki ter vanj vključili povprečno 157 naslovov letno, je v avstrijskih dednih deželah nadomestil rimski indeks. Njegova temeljna usmeritev je bila sicer katoliško konservativna, a vsaj deloma tudi (zmerno) razsvetljska.

Cenzorjev niso več najbolj motili versko sporni protestantski, temveč politično in moralno problematični tiski, tako so bila na indeks uvrščena številna pomembna dela francoskega, nemškega in angleškega razsvetljenstva.⁷

Sliki 3 in 4. Naslovnica in izsek iz državnega indeksa *Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*, ki je bil natisnjen leta 1768 na Dunaju. V njem med prepovedanimi najdemo številna dela razsvetljenskih piscev. NUK.

Toda v resnici praksa indeksiranja še zdaleč ni mogla izčrpati vseh nalog, ki si jih je v tistem času zastavila cenzura. Indeksi so namreč zadevali le enega od njenih segmentov, (uvoženo) knjižno produkcijo. Razmah domače proizvodnje knjig, periodike in gledališča je stavil pred državno cenzuro nove izzive, ki jih indeksi, četudi redno osveženi, niso mogli obvladati. Kako obdržati nadzor nad kakofonijo knjig, ki so jih avtorji pisali v latinščini in nemščini, a vse bolj tudi v številnih drugih jezikih večnacionalne monarhije? Kako obrzdati težnjo po izdajanju novih časopisov in kako sploh nadzirati vse obsežnejši korpus periodičnega tiska na tedenski ali celo dnevni bazi? In naposled, kako

⁷ V predmarčni dobi je oblast izdajala še podrobnejše sezname, urejene glede na jezik izvirnika (prim. poglavje Eve Kodrič Dačić).

organizirati nadzor gledališča, ki ga je oblast že od Sonnenfelsa pa vse do razpada monarhije razumela kot potencialno kotsiče subverzivnosti? Odgovor cesarske oblasti bi najlažje strnili z eno samo besedo – *predcenzura*. Proti koncu 18. stoletja se je vseobsegajoča in birokratsko urejena predhodna cenzura v monarhiji vzpostavila kot osrednje orodje nadzora sekularne države nad javnimi komunikacijskimi procesi.

1789–1848: obdobje predhodne cenzure

Po kratkotrajni omilitvi cenzure pod Jožefom II. se je ob grožčem razvoju francoske revolucije cenzurni pritisk pod Leopoldom II. in Francem II. stopnjeval. Cenzurno pristojnost je leta 1792 v okviru Dvornega urada (*Hofstelle*) prevzel Urad za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Amt*), ki je nadzoroval delo cenzure v podrejenih deželnihi uradih. Enoviti cenzurni red v monarhiji je 22. februarja 1795 zakoličila prenovljena Splošna uredba o cenzuri (*Erneuerte Zensur-Ordnung*, imenovana tudi *General-Zensur-Verordnung*), leta 1801 pa je cenzura formalno prešla v policijsko domeno. Cenzurni režim je do sredine 19. stoletja dopolnil komaj pregleden niz dodatnih dekretov, ki so specificirali in zlasti v predmarčni dobi še zaostriili cenzurni nadzor. Konservativni kancler Metternich in njegov šef policije Josef Sedlnitzky, ki je v letih 1817–1848 vodil osrednji dvorni policijsko-cenzurni urad na Dunaju, sta v tem času vzpostavila sekularno nadzorno omrežje, ki so ga zaznamovale sledeče značilnosti: predhodnost (nadzor pred natisom/izvedbo), centraliziranost (vrhovni urad na Dunaju in mreža podrejenih deželnihi uradov), celovitost (cenzuriranje je načelno zajemalo vsakršne tiske: ne le knjige in revije, temveč tudi letake, slikane podobe – ilustracije, celo trgovinske izveske in nagrobnike), restriktivnost (zlasti sistem podeljevanja koncesij, poudarjeno nenaklonjen periodiki v slovanskih jezikihi), ekonomske ovire (časopisni davek oz. »kolkovina«, kavcije) in ostro sankcioniranje (za tisk brez *imprimaturja* ali razpečevanje prepovedanihi knjig iz kategorij *erga schedam* ali *damnatur* so grozile visoke globe, zaporne kazni in odvzem tiskarske obrti).⁸

⁸ Podrobneje prim. Bachleitner 2021, Cvirn 2010 in Dović 2020.

622 **Bücher-Revisionsämter in den k. k. Provinzen.**

K. K. Bücher-Revisions-Amt zu Wien d. B.
 Hofrecher. Herr Barthol. Gamba, *ic. wie Seite 62r.*
 Revisoren. Herr Ludwig Minio. Herr Joh. Novolo.

K. K. Bücher-Censoren und Revisoren in der Provinz

Padua. Herr Thomas de Grandis, Abbate.
Treviso. Herr Nicolaus Gianni, Abbate.
Udine. Herr Bernard Genta Fissolari.
Vicenza. Herr Johann Christian.
Vicenza. Herr Laurent Dent.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Laibach.
 Prov. Revisor. Herr Georg Pauscheg, Professor der theor. u. pract. Philosophie.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Triest.
 Prov. Revisor. Herr Leopold Stabler, Professor der Nautic.

K. K. Bücher-Revisionsamt zu Zara.
 Provinz. Revisor. Herr Kreghanovich-Albioni.

(Das k. k. Bücher-Revisionsamt zu Innsbruck ist noch nicht organisiert.)

Slika 5. *Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes* za leto 1818 prikazuje tudi knjižnorevizijske urade v monarhiji. V Ljubljani tedaj kot revizorja že zasledimo Jurija Pavška. Google Books.

Najpomembnejše knjižne publikacije so morale v cenzuro na Dunaj, kjer so kot cenzorji delovali ugledni strokovnjaki, denimo slovenski jezikoslovec Jernej Kopitar,⁹ medtem ko so lokalni cenzorji pregledovali manjše tiske in lokalno časopisje. Birokratski obraz cenzure v deželnih prestolnicah so najbolj očitno zastopali knjižnorevizijski uradi: v Ljubljani je bilo tak urad mogoče najti v stavbi nasproti stolnice, danes na Ciril-Metodovem trgu 9, v predmarčni dobi ga je vodil kanonik Jurij (Georg) Paušek. Toda pristojnosti revizorjev so bile v resnici omejene, skrbeli so zlasti za komunikacijo med avtorji in cenzuro (avtorji so morali na uradih oddati rokopis v dveh izvodih) ter s kontrolo tiska nadzorovali upoštevanje cenzorskih pripomb. Pomembnejšo vlogo so vsaj pri lokalni cenzuri imele deželne oblasti. Tako je v Ljubljani v okviru gubernija (v stavbi današnje

⁹ V okviru raziskovalnega dela pri projektu se je odkrilo nekaj dragocenih arhivskih sledi za Kopitarjem kot cenzorjem, in sicer v Avstrijskem državnem arhivu (Österreichisches Staatsarchiv), natančneje v Splošnem upravnem arhivu (Allgemeines Verwaltungsarchiv). Njegove cenzurne zapise najdemo pod naslednjimi signaturami: AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H139, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H149, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H56, AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H100 in AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 11416.

SAZU) deloval tudi referent za cenzuro, zadolžen za versko in izobraževalno področje, lokalne cenzorje pa je na njegov predlog potrjeval kolegij svetnikov. Dunajski in lokalni cenzorji so načelno delovali na podoben način: po presoji so kaj izločili ali prečrtali, revizor je vrnil en rokopis avtorju, drugega pa je zadržal za nadzor – preveriti je moral, ali se tisk ujema s tistim, kar je cenzura odobrila. Kot se lahko prepričamo v številnih poglavjih v nadaljevanju, so se v zapletene cenzorske igrice moči vpletali tudi drugi – ne le Dunaj s Sedlnitzkim in svojim cenzorji, temveč tudi deželni guvernerji, lokalna policija s svojimi ovaduškimi poročili, po potrebi pa tudi lokalni škofje. A kot kažejo konkretne analize, je bila moč odločanja vendarle skoncentrirana na Dunaju, kjer je vse niti držal v rokah Sedlnitzky.

Ob tem ne bi smeli prezreti, da je imela predmarčna cenzura dva obraza. Po eni strani je nedvomno zastopala temeljno vlogo cenzurne institucije – bila je varuh režima, monarhične in cerkvene elite, družbenega reda in javne morale. Toda po drugi strani je ob takšni represivni funkciji imela tudi spodbujevalno vlogo in je bila v razsvetljenskem duhu razumljena kot garant strokovnosti in kakovosti. Omenjena razsežnost se odraža v proaktivni dimenziji dela cenzorjev (izboljševanje tekstov, podobno posegom današnjih recenzentov ali urednikov znanstvenih besedil), pa tudi v večji popustljivosti pri ocenjevanju izvirnih znanstvenih del. S te plati se delo predmarčnih cenzorjev, ki so bili praviloma vrhunske strokovne avtoritete na svojih področjih, ne kaže povsem enoznačno, kot »umazano« delo plačancev oblasti in policijskih biričev. Tako je denimo (interni) Predpis o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev iz leta 1810 eksplicitno ločil med znanstveno in zabavno literaturo ter pri zadnji zahteval brezkompromisnost, pri prvi (zlasti v delih, ki prinašajo nova spoznanja) pa priporočal prizanesljivost (Kranjc 1996: 530–531).

Čeprav slovenske dežele nikdar niso bile zares v središču zanimanja cesarske cenzure, je cenzura vendarle opazno vplivala nanje.¹⁰ Koliko je cenzura (točneje,

¹⁰ Specifična teža slovenskih cenzurnih primerov v širšem kontekstu monarhije se vsaj na prvi pogled zdi skromna. V izčrpnem Bachleitnerjevem (2017) pregledu obdobja 1751–1848 ni obravnavan nobeden izmed slovenskih primerov: Kopitar kot cenzor je le omenjen, Miklošiča ne najdemo, prav tako ne Linhart, Prešerna in Čopa. Tudi v spletni bazi »Zensur Online« (<https://zensur.univie.ac.at/>) slovenskih primerov praktično ni. Toda po drugi strani ta odsotnost kaže, da je kompleksnost dogajanja v večjezični monarhiji resnično težko celovito zajeti.

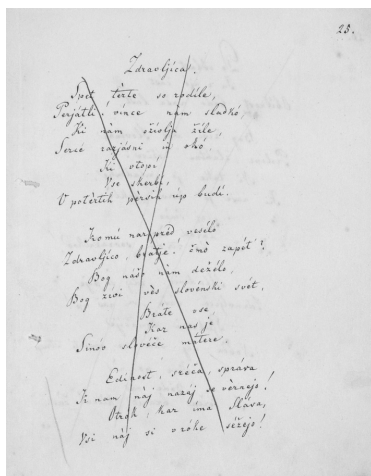
prenos cenzurne pristojnosti iz Ljubljane na Dunaj) morebiti prispevala k pre-zgodnjemu zatonu *Pisanic*, prve manifestacije slovenske posvetne literature, ni povsem jasno. Vsekakor je bil prvi pomembni slovenski literat, ki se je resneje soočil s cenzuro, Anton Tomaž Linhart. Najbolj očitno se je to zgodilo pri drugem zvezku *Poskusa zgodovine Kranjske*: smel ga je natisniti šele po popravkih mest, ki so bila za oblast preveč proslovanska in protiklerikalna. Delo, ki zaznamuje obrat od deželne k nacionalni paradigmi zgodovinopisja, je tako izšlo šele tri leta za prvim zvezkom (1791). Toda cenzura je v istem času zaznamovala tudi tisk in (ne)uprizoritev dveh Linhartovih dram (*Županova Micka*, *Matiček se ženi*), ki pomenita začetek slovenske posvetne dramatike (prim. poglavje Monike Deželak Trojar).

Da bi cenzura konkretno posegla v ustvarjalno delo prvega pomembnega slovenskega pesnika Valentina Vodnika, ni izpričano. A vsekakor je v letih 1795–1809 Vodnik objavil pomembna pesniška in publicistična dela, v katerih se je do neke mere prilagajal pritisku: tako je domoljubne *Pesmi za brambovce* prevedel po naročilu oblasti, medtem ko je bil pri *Lublanskib novicah* zavezan povzemanju iz predhodno cenzuriranega časopisa *Wiener Zeitung*. Posebno zgodbo predstavljata tudi njegovi »ilirski« odi, ki sta po odhodu Francozov močno zaznamovali njegovo kariero (prim. poglavje François Boucharda). Vendar pa odnos članov Zoisovega kroga do cenzure ni bil enoznačen. Baron Žiga Zois je sicer prevajal nekoč prepovedano Bürgerjevo balado »Lenora« in zbiral erotično razposajene ljudske viže, ugledni klerik Jurij Japelj pa je zasebno celo sam pisal in prevajal erotične verze – torej gradivo, ki bi le stežka dobilo *imprimatur*. Toda po drugi strani baron ni načelno zavračal razsvetljske cenzure – dojemal jo je namreč tudi kot estetski in jezikovni korektiv, ki vzdržuje raven kakovosti knjižne produkcije (prim. poglavje Luke Vidmarja).

Ob učinkih cenzure na elitno produkcijo so bili doslej manj znani njeni posegi v rokopisno in popularno kulturo. Razsvetljska cenzura je namreč poskušala zatreti tudi besedila baročnih avtorjev, kot sta Dionizij Luksemburški ali Martin Cochemski, ki so v slovenskem prostoru krožila zlasti v rokopisih (prim. poglavje Matije Ogrina). Čeprav je bila ta produkcija načelno daleč od oči cenzure, je vendarle znan vsaj poseg proti koroškemu bukovniku Andreju Šusterju – Drabosnjaku, ki pa je nekoliko specifičen: Drabosnjak je namreč utegnil biti za cenzuro problematičen ne le zato, ker je prevajal in razpečeval prepovedane ali nezaželene verske knjige, temveč zlasti zaradi spornih

kritičnih mest v njegovih (ilegalno) tiskanih posvetnih pesniških knjižicah *Svojenji obace in Latania* (prim. Dovič 2022).

Najbolj znana cenzurna epizoda predmarčne dobe je vsekakor povezana z almanahom *Kranjska čbelica* (1830–1833), tedanjim osrednjim slovenskim literarnim glasilom. Njeni akterji so že ob ustanovitvi izkazali taktično zrelost (zaslomba guvernerja Schmidburga), a so imeli s cenzuro pozneje velike preglavice. Soočenja s cenzuro – zlasti konflikt z vodilnim dunajskim cenzorjem za slovanske tiske Jernejem Kopitarjem –, v katerih sta Matija Čop in France Prešeren pokazala veliko mero iznajdljivosti (spretno preigravanje cenzurnih pravil na relaciji Ljubljana-Dunaj), so bila do neke mere uspešna. Toda zlasti izčrpavajoči boj Prešerna s cenzorji po drugi strani priča, da je aparat predmarčne cenzure vse do odprave ostal mogočna ovira, ki je ustvarjalce držala na tankem ledu med *imprimatur* in *damnatur* (prim. Žigon 1926 in poglavje Marka Juvana). Dolga pot do objave neokrnjene »Zdravljice« predstavlja v tem pogledu paradigmatično ilustracijo učinkov predmarčne cenzure (prim. Gspan 1967).

Slika 6. Rokopis cenzurirane Prešernove »Zdravljice«, pripravljene za objavo v *Poezijah* 1846. Iz zbirke jo je izločil pesnik sam, potem ko je cenzor Franc Miklošič z rdečim svinčnikom zapovedal izločitev kitice »Edinost, sreča, sprava«. Narodni muzej Slovenije, Ms 11.

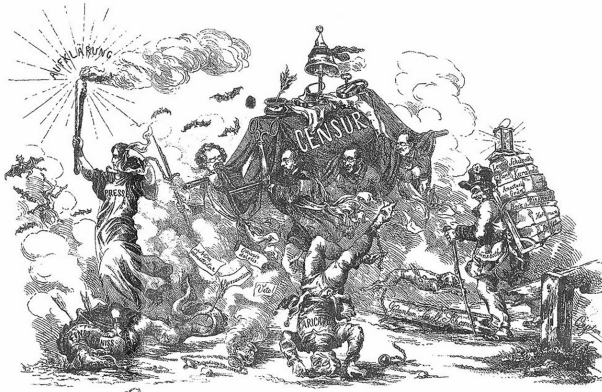
Da je cenzura v letih tik pred revolucijo delovala z nezmanjšano silo, ni izkusil le Prešeren, temveč tudi drugi predmarčni pisci. Med njimi sta duhovnik in pesnik Jožef Žemlja, ki s svojim epom *Sedem sinov* ni prepričal ljubljanskega

knezoškofa Antona Wolfa, ter njegov stanovski kolega, malonedeljski župnik in ljubiteljski zgodovinar Anton Krempl, ki mu je cenzura v Zagrebu in Gradcu zaradi slovanskih poudarkov preprečila objavo *Dogodišim štajerske zemle* in izid dela zavrla za več let (o Kremplu prim. poglavje Nine Ditmajer).

Toda težava še zdaleč niso bili le dunajski ali lokalni cenzorji in revizorji. Med ključnimi posledicami predmarčne cenzure na Kranjskem je bila namreč blokada ustanavljanja periodičnih glasil. To ponazarja na primer zatrtje *Slavinje*, neuresničenega slovenskega kulturnega tednika v dvajsetih letih 19. stoletja (prim. poglavje Andrejke Zejn), pa tudi težave, ki jih je imela v začetku izhajanja Kordescheva nemška *Carniola* (1838–1842 in 1844; prim. poglavje Andreja Pastarja). Še posebej dolgotrajen je bil boj za začetek izhajanja Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic*: od prve vloge za politični časopis leta 1838 je do ustanovitve prvega resnega časopisa v slovenščini minilo kar pet let, ob tem pa je bilo potrebno trikrat popolnoma spremeniti koncept (prim. poglavje Marijana Dovića). Vse te zgodbe pritrjujejo tezi, da je v prvi polovici 19. stoletja poleg prakse predhodnega cenzuriranja knjig v senci delovala še močnejša cenzurna sila – administrativna preprečitev izhajanja.

1848–1914: obdobje represivne pocenzure

Marčna revolucija je prinesla dolgo zaželeni prelom. Cesar Ferdinand I. je bil prisiljen razglasiti odpravo (predhodne) cenzure, osovraženi Sedlnitzky je moral zapustiti svoj urad – in hipoma se je sprožila naravnost neverjetna eksplozija osvobojenega tiska, ki je odmevala tudi pri nas (prim. poglavje Sonje Svoltjšak). Toda revolucija je bila še v istem letu krvavo zadušena. Leta 1849 je bil sprejet nov tiskovni zakon: ta je resda odpravil predhodno cenzuro za tiske (ne pa tudi za gledališče), a je v jedru ostal represiven. Vlogo cenzurnih uradov sta prevzela institut državnega pravdnika (tožilca) in sodni aparat, preventivno cenzuro pa je zamenjala retroaktivna. Na mesto prepovedi je stopila zaplemba, nad avtorji, uredniki, izdajatelji, tiskarji in celo prodajalci je moreče lebdela grožnja kazenskih sankcij. Zagrožene – in nemalokrat tudi zares izrečene ter udejanjene – kazni so bile ostre: vključevale so visoke globe, zapor, izgubo mandатов in drugih privilegijev.

Slika 7. Karikatura »Zmagoslavje nad cenzuro« iz leta 1848. Na levi alegorična svoboda tiska z lučjo razsvetljenstva, na sredi spodaj karikatura, ki trga verige, na desni kolporter z dotlej prepovedanimi knjigami liberalnih avtorjev. Zgodovinski muzej mesta Dunaj.

Cenzurne zakonodaje in prakse so se tudi v obdobju 1848–1914 spreminjale, zato podoba cenzure krajine v tem času ni enovita. Petdeseta leta je zaznamovala trša politika, ki je za časopise vnovič vpeljala režim predcenzure; uvajala so se porotna sodišča (težava za oblast je bila, da so bili porotniki milejši od tožilcev); v dinamiko medijskega sistema pa je oblast posegala s »proaktivno« politiko (ustanavljanje režimskih trobil). A kot nazorno kažejo konkretni primeri, so tudi po otoplitvi v začetku šestdesetih let (tiskovni zakon iz leta 1862) nadzor učinkovito zagotavljali utemeljen strah pred hudimi kaznimi, načelo simultane odgovornosti, ki je doseg kazenskih sankcij od avtorjev in odgovornih urednikov širilo navzdol po proizvodni in distribucijski verigi, ter negotova sodna interpretacija zakonodaje (raztegljivi »kavčuk paragrafi«). Ohlapno definiranje tega, kaj je »razžaljenje« in »kaljenje javnega miru«, je zlasti periodiko – tisto, ki se je sploh zmogla prebiti čez prag nadležno visokih kavcij – držalo na povodcu nemara še bolj učinkovito kot preventivna cenzura. Rezultat takšne pokrajine strahu se odraža tudi v veliki uniformnosti – zlasti pri političnih medijih (prim. Olechowski 2004, Cvirn 2010).

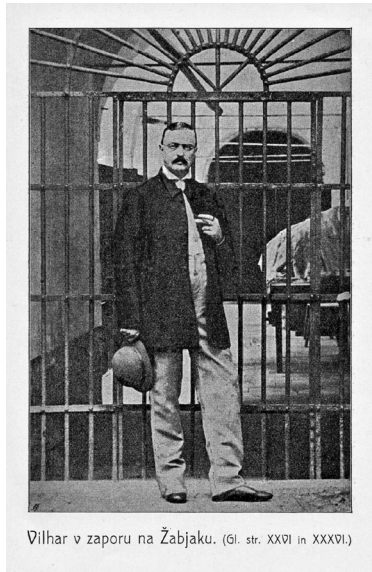
Eminentni cenzurirani žanr odtlej niso bile več knjige, temveč časopisi. Nepovratno se je spremenil tudi dominantni žanr cenzure: če je bila prej to recenzija (kot mešanica kritike in dobronamernih nasvetov in izboljšav), je

od tu naprej prevladovala sodba, spisana v strogem jeziku represivnega aparata države. Nekdanja prosvetiteljska funkcija cenzure je v novem kontekstu povsem zbledela. Obenem ne gre prezreti, da so vsebinsko težišče cenzurnih posegov vse bolj postajali nacionalizmi.¹¹ Prvi procesi zoper slovenske časopise in urednike so potekali na Koroškem, kjer si je zavedni narodnjak Andrej Einspieler z zagovorom enakopravnosti slovenščine v *Stimmen aus Innerösterreich* (1861–1863) nakopal tiskovno pravdo: znašel se je za rešetkami, sodišče ga je udarilo po žepu, ostal je brez poslanskega mandata in je moral časopis ukiniti. Podobna usoda je nekaj let pozneje doletela njegov novi časopis *Slovenec* (1865–1867) (prim. poglavje Teodorja Domeja). Sočasno s koroškim procesom se je odvijala prva večja ljubljanska cenzurna afera. Sprožil jo je časopis *Naprej* (1863), ki ga je izdajal Miroslav Vilhar, njegov urednik in glavni pisec pa je bil pisatelj Fran Levstik. Pod taktirko razgretega urednika se je *Naprej* zapletel v dolgo trajni tiskovni pravdi: prva je bila povezana z radikalno zahtevo po novih, na jeziku utemeljenih mejah med deželami, druga z zahtevo po rabi slovenščine v uradnem dopisovanju. Levstik se je kazni izognil, Vilhar pa se je znašel v zaporu na Žabjaku – a svojo kazen je uspel unovčiti kot mučeništvo za narodno stvar in je pozneje izdal pesniško zbirko, v kateri je racionaliziral bolečo zaporniško izkušnjo (prim. poglavje Tanje Žigon).

Tiskovne pravde v Ljubljani so se v prihodnjih letih nadaljevale. Tudi za naslednjega gosta v žabjaškem zaporu je poskrbel Fran Levstik: zaradi članka »Unsere Deutsch-Liberalen«, objavljenega junija 1868 v nemško pisanem *Triglavu*, je pet tednov za rešetkami preživel urednik Peter Grasselli. Le nekaj mesecev zatem je Levstik z bojevitim člankom v *Slovenskem narodu* v sodno dvorano spravil še urednika Antona Tomšiča, ki se je izognil zaporu, ne pa tudi visoki globi. Zaradi retroaktivne cenzure, udejanjene prek sodnega aparata, so se za zapahi znašli številni uredniki – poleg že omenjenih Einspielerja, Vilharja in Grassellija tudi Alešovec in Beg – kazni pa so grozile še mnogim drugim. Med najbolj preganjanimi pisatelji je bil Jakob Alešovec, ki se je kot urednik satiričnega *Brenclja* v sedemdesetih letih 19. nenehno zapletal v tiskovne konflikte in zaplembe, na represijo pa se je odzival z veliko mero humorja (prim. poglavje Damirja Globočnika). Rdeča nit tiskovnih pravn je v tem času večinoma ostajal nacionalizem, toda represija nad časopisi, ki je tako motila Josipa Jurčiča (Anon

¹¹ Poseben, a izredno poveden primer iz tega časa predstavlja Kozlerjev zemljevid – seveda je včasih kartografski prikaz še bolj nevaren kot besedilo (prim. poglavje Ivana Kordiša).

1879), se je v obdobju Avstro-Ogrske postopoma razširila tudi na socialistični tisk in socialistično gibanje nasploh (prim. poglavje Andraža Ježa).

Vilhar v zaporu na Žabjaku. (Gl. str. XXVI in XXXVI.)

Slika 8. Ena izmed dveh ohranjenih fotografij Miroslava Vilharja v zaporu na Žabjaku 1864 (na fotografiji Ferdinanda Bognarja). Josip Tominšek, *Spomenica Miroslavu Vilharju*, 1906.

Literarna cenzura je bila po letu 1848 manj prisotna, saj predcenzure knjig ni bilo več. Kot primer neformalne ali »mehke« cenzure je mogoče obravnavati afero ob Trdinovih »Bajkah in povestih o Gorjancih«, ki so močno razburjale kranjske Nemce in duhovščino ter doživele celo dvakratno obravnavo v dunajskem parlamentu (1887 in 1889). Nemški poslanci so s pomočjo Trdinovih spisov tam dokazovali, da so Nemci na Kranjskem predmet sovraštva, medtem ko so doma »huronski napadi« napeljali Levca k odstopu od urejanja *Ljubljanskega zvozna* (Dovič 2020: 273–275). O cenzuri v strogem smislu je še težje govoriti v zvezi s konfliktom med Simonom Gregorčičem in Antonom Mahničem, v zvezi z razvpitim požigom Cankarjeve *Erotike* (1899) ali v zvezi s soglasno kritiško obsodbo zbirke črtic Zofke Kveder *Misterij žene* (1900): vseh teh sporov ni mogoče označiti za pravo cenzuro, saj za njimi ni stal represivni aparat. Povsem drugačen je primer romana *Gospodin Franjo* (1913), ki ga je Fran Maselj pod psevdonimom Podlimbarski objavil pri Slovenski matici. Ko se je začela druga

svetovna vojna, je avtor zaradi odkritega simpatiziranja z južnimi Slovani postal sumljiv: naklado so oblasti leta 1914 zaplenile, Slovensko matico razpusile, Maslja pa konfirale. Bosanski moto »Istinu reci pa uteci!« z začetka romana se je torej uresničil le deloma: če je Podlimbarskemu v romanu uspelo izreči resnico o represivnem imperiju, mu pred njim naposled ni uspelo pobegniti.¹²

Posebej občutljivo področje za oblast je predstavljala gledališka cenzura. Kljub odpravi predhodne cenzure knjig je v gledališču vse do razpada monarhije delovala učinkovita pred- in medcenzura, ki je temeljila na zastareli Bachovi »glediščni postavi« (*Theaterordnung*) iz leta 1850. Cenzurne postopke v Ljubljani je vodil policijski oddelek pri predsedstvu deželne vlade, ki je odločbe izdajal (tudi) na podlagi zunanjih strokovnih recenzij. Cenzura je krojila spored tako pri domači produkciji kot pri tujih dramah (prim. Ugrinović 2001, Perenič 2021 ter poglavji Katje Mihurko Poniž in Toneta Smoleja). Eno izmed osrednjih težišč cenzorskih posegov v dramske predloge je bila nedvomno (spolna) morala, pogosto pa tudi politika.¹³ Moč ljubljanske gledališke cenzure je izkusil denimo Ivan Cankar, ki ni mogel uprizoriti *Hlapcev*, enega temeljnih besedil slovenske dramatike (prim. poglavje Jerneja Habjana).¹⁴

Leta 1914 je z vstopom Avstro-Ogrske v veliko vojno nastopilo novo, neslavno poglavje, v katerem je državna cenzura, metaforično rečeno, vnovič prešla iz defenzive v ofenzivo in skušala obnoviti totalni nadzor nad knjigami, časopisi in celo korespondenco (prim. poglavje Petre Svolfšak). Cenzuro in represijo oblasti so v tem času izkusili številni slovenski pisatelji, med njimi Fran Maselj, Vladimir Levstik, Ivan Cankar in mnogi drugi – ne nazadnje pa tudi tisti, ki so žrtvovali svoja življenja v blatnih jarkih umazane vojne, s katero se je naposled sklenila večstoletna dominacija habsburške hiše nad slovenskim prostorom.

¹² Vseh omenjenih primerov seveda v tej monografiji nismo mogli obdelati, lahko pa smo jih vključili v razstavo »Slovenci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne« (25. maj–25. november 2023) v Narodni in univerzitetni knjižnici, ob kateri je izšel tudi obsežen katalog (Dovič 2023).

¹³ Cenzura je več desetletij zapirala pot na oder slovitih zgodovinskih dram *Tugomer*, na oder pa zaradi graške cenzure ni smela niti manj znana igra Franceta Remca *Samo, prvi slovenski kralj*, knjižno natisnjena leta 1867.

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije in Slovenski gledališki inštitut hranita korpus gradiv, ki dokumentirajo prakso gledališke cenzure na Kranjskem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. V okviru projekta smo pripravili digitalni repozitorij, ki močno olajša dostop do tega dragocenega vira (Mihurko Poniž 2022).

Če bi izbirali reprezentativne (vizualne) podobe trkov med cenzuro in slovenskimi literati v dolgem devetnajstem stoletju, bi za predmarčni čas lahko izbrali prvo stran »Zdravljice« iz cenzurnega rokopisa *Poezija* Franceta Prešerna, pesnika, ki se je odkrito spustil v boj tako z lokalnimi kot dunajskimi cenzorji. Represivno cenzuro v drugi polovici stoletja pa nemara najbolje odslikava fotografija Miroslava Vilharja, pisatelja in urednika, ki je leta 1864 prebil šest tednov v zaporu na ljubljanskem Žabjaku in tam uprizoril nepozabno fotografiranje za rešetkami. A če sta emblematični podobi dve, so prelomne osebnosti tega dolgega obdobja vsaj štiri – in nikakor ni naključje, da so to ravno vodilni slovenski literati. Prvi med njimi je Linhart, ki konec 18. stoletja ne more na oder z *Matičkom*, cenzorji pa mu prečrtavajo *Versuch*; drugi Prešeren, utelešenje (literarne) konfrontacije s predmarčno cenzuro; tretji Levstik, pisatelj, ki s svojimi nacionalističnimi novinarskimi besedili urednike (med njimi Vilharja) serijsko pošilja na sodišče in v zapor; in četrti Cankar, ki v začetku 20. stoletja resda dočaka novo izdajo požgane *Erotike*, a ne ugleda uprizoritve *Hlapcev*, pač pa poblizje spozna notranjost zaporniške celice. Te štiri velike zgodbe, ki uokvirjajo pripoved o cenzuri v dolgem 19. stoletju, zaokroži pisana paleta manjših, a ne nujno manj zgovornih: v tem času praktično ni pomembnega slovenskega literata, ki ne bi na ta ali oni način trčil ob cenzuro.

Iz celote vseh teh zgodb seveda izhaja neizbežno spoznanje, na katero ne bi smeli pozabiti: *slovensko literaturo je pomembno pisala cenzura*. Pisala je literaturo v najširšem pomenu besede; ne le umetniško, temveč tudi publicistično in znanstveno. Pisala jo je neposredno: ko je črtala izraze, odlomke, poglavja ali prepovedala celotna dela. Pisala jo je posredno: ko je avtorje globila, tožila, sodila in zapirala, ko je plenila in uničevala izdaje, a tudi tedaj, ko ni dovolila novih periodičnih glasil in od založnikov zahtevala visoke kavcije. In ne nazadnje, pisala jo je v obliki *samocenzure*: od avtorjev je terjala previdnost in samozaščito, jih usmerjala k »eskapističnim« strategijam (fantazija, mitologija, eksotika, subjektivna intimnost) in hkrati spodbujala prevejanost, dvoumje in lisjaško inventivnost pri ubesedovanju (kritičnih) sporočil. Tudi slovensko umetniško literaturo, ki se je odločilno oblikovala ravno v dolgem 19. stoletju – od Linhartovih dram in Prešernovega *Krsta* do Cankarjevih *Podob iz sanj* – je mogoče ustrezno razumeti le, če v polnosti upoštevamo okoliščine, v katerih je nastajala.

Literatura

- AMANN, KLAUS, HUBERT LENGAUER in KARL WAGNER (ur.), 2017: *Literarisches Leben in Österreich 1848–1890*. Dunaj: Böhlau.
- ANON, 1879: Svoboda in nesvoboda tiska. *Slovenski narod* 12, št. 19., 24. l., str. 1–2.
- BACHLEITNER, NORBERT, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj: Böhlau.
- BACHLEITNER, NORBERT, 2021: From Paternalism to Authoritarianism: Censorship in the Habsburg Monarchy (1751–1848). *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 54–88.
- BUNN, MATTHEW, 2015: Reimagining Repression: New Censorship Theory and After. *History and Theory* 54, št. 1, str. 25–44.
- CLEMENS, GABRIELE B. (ur.), 2013: *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*. Ostfildern: Jan Thorbecke.
- CVIRN, JANEZ, 2010: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija. Str. 13–44.
- DARNTON, ROBERT, 2014: *Censors at Work: How States Shaped Literature*. London: The British Library.
- DOVIĆ, MARIJAN (ur.), 2008: Literatura in cenzura, resnica in strah. *Primerjalna književnost* 31, posebna številka, str. 1–7.
- DOVIĆ, MARIJAN, in LUKA VIDMAR (ur.), 2021: *Habsburg Censorship and Literature in the Slovenian Lands*. *Slavica TerGestina* 26, št. 1.
- DOVIĆ, MARIJAN (ur.), 2023: *Slovinci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne | Slovenians and Imperial Censorship from Joseph II to the First World War*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, ZRC SAZU.
- EISENDLE, REINHARD, 2020: *Der einsame Zensor: zur staatlichen Kontrolle des Theaters unter Maria Theresia und Joseph II.* Dunaj: Hollitzer Wissenschaftsverlag.
- FOURNIER, AUGUST, 1877: *Gerhard van Swieten als Censor. Nach archivalischen Quellen*. Dunaj: Gerolds Sohn.
- FRESHWATER, HELEN, 2004: Towards a Redefinition of Censorship. V: Beate Müller (ur.): *Censorship & Cultural Regulation in the Modern Age*. Leiden: Brill. Str. 217–237.
- GSPAN, ALFONZ, 1967: Spremna beseda. V: *Faksimile cenzurno-revizijskega rokopisa Prešernovih poezij iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. III–XXI.
- JUDSON, PIETER M., 2018: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prev. Ana Monika Habjan. Ljubljana: Sophia.

- KIDRIČ, FRANCE, 1938: *Prešeren 1800–1838: življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- KRANJC, JANEZ, 1996: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. V: Jože Toporišič (ur.): *Kopitarjev zbornik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 523–534.
- MARX, JULIUS, 1959: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.
- MIHURKO PONIŽ, KATJA (ur.), 2022: *Gledališka cenzura in uprizoritve Dramatičnega društva v Ljubljani (1873–1914): digitalni repozitorij*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. <https://sidih.github.io/cenzura/> (dostop 16. 2. 2023).
- OLECHOWSKI, THOMAS, 2004: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*. Dunaj: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- PERENIČ, URŠKA, 2021: Literary Censorship and the Dramatic Society in Ljubljana (1891–1904). *Slavica TerGestina* 26, št. 1, str. 296–322.
- PRIJATELJ, IVAN, 1907: Doneski k slovenski literarni in kulturni zgodovini. V: Luka Pintar (ur.): *Zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 1–27.
- REŽEK, MATEJA (ur.), 2010: *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija.
- SLODNJAK, ANTON, 1949: Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe. I. Slavinja in Prešeren. *Slavistična revija* 2, št. 1–2, str. 1–29.
- UGRINOVIĆ, ANA, 2001: *Cenzura in prepoved gledališča*. Ljubljana: AGRFT (diplomska naloga).
- VIDMAR, LUKA (ur.), 2020: *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC.
- VIDMAR, LUKA, in SONJA SVOLJŠAK, 2018: *In vendar so jib brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
- WIESNER, ADOLPH, 1847: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart: Adolph Krabbe.
- WÖGERBAUER, MICHAEL, PETR PÍŠA, PETR ŠÁMAL in PAVEL JANÁČEK (ur.), 2015: *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. 2 zv. Praga: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- ŽIGON, AVGUST, 1926: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet* 39, št. 4, 6–8, str. 154–159, 215–221, 251–254, 281–286.